

Antoon Triest. Portretlithografie door J.G. Canneel.

Uit : *Histoire du diocèse de Bruges*, Brugge, [z.d.], tussen p. 54 en 55.

De Gentse bisschop Antoon Triest elf maal op bezoek te Emelgem (1624-1655)

Bisschop Antoon Triest en zijn Itinerarium

Antoon Triest staat bekend als een van de meest dynamische bisschoppen uit de 17de eeuw. De aartshertogen Albrecht en Isabella benoemden hem op 10 augustus 1616 tot bisschop van Brugge, in opvolging van Karel-Filips de Rodoan.¹ Vier jaar later, op 10 juli 1620, promoveerden ze hem tot bisschop van Gent. De pauselijke bekrachtiging volgde op 25 oktober 1621 en de inbezitneming van zijn nieuwe zetel op 7 april 1622.² Reeds als jonge clericus was Antoon Triest opgevallen door zijn buitengewone intelligentie en werkkraft. Hij behaalde het licentiaatsdiploma in de beide rechten (burgerlijk en canoniek) voor zijn twintigste verjaardag. Ook zijn adellijke afkomst was zeer bevorderlijk voor zijn carrière. Hij werd benoemd tot kanunnik van het prestigieuze Sint-Baafskapittel te Gent en verbleef aan het Brusselse hof van Albrecht en Isabella. Toen deze hem benoemden tot bisschop van Brugge was hij slechts 39 jaar oud. Hij was de jongste van de 17 Brugse bisschoppen van het Ancien Regime (1559-1801).

A. Triest beschikte over een uitmuntende gezondheid en bleef zeer actief tot enkele weken voor zijn dood, op 28 mei 1657 (hij was toen 80 of bijna 80 jaar oud). De combinatie van zovele talenten en opportuniteiten, versterkt door een diep geloof in zijn goddelijke roe-

---

1 E. PIETERS, "Antoon Triest als bisschop van Brugge (1616-1620). Bijdrage tot de religieuze en de mentaliteitsgeschiedenis", in : *HÈm*, 69 (1982), p. 5-63.

2 M. CLOET, "Antoon Triest (1621-1657)", in : M. CLOET, L. COLLIN en R. BOUDENS (ed.), *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, p. 66-78 ; IDEM, "Triest, Antonius, bisschop van Brugge, later van Gent", in : *Nationaal Biografisch Woordenboek*, 15 (1996), kol. 721-732.

ping en de overtuiging te leven op een beslissend keerpunt in de kerkgeschiedenis heeft hem gemaakt tot het prototype van de ideale contrareformatorische bisschop. Geen enkele andere bisschop uit de hele Mechelse kerkprovincie heeft zo regelmatig en zo dikwijls de parochies van zijn bisdom gevisiteerd en er bovendien eigenhandig een verslag over neergeschreven. Zijn verslagboek als bisschop van Gent, door hemzelf *Itinerarium* genaamd, telt 247 dichtbeschreven folio's (35 op 21 cm) en is een absoluut unicum. Het is een ware goudmijn voor de geschiedenis van de eerste helft van de 17de eeuw en werd dan ook integraal gepubliceerd. De benaming *itinerarium* (lett. vertaald reisroute) suggereert niet meteen de veelzijdigheid en de rijkdom van zijn inhoud.³

Vanaf de oprichting van de nieuwe bisdommen in de Nederlanden tot aan het Concordaat (1559-1801) behoorde Emelgem tot het bisdom Gent, pas vanaf 1834 tot het bisdom Brugge. Emelgem was de meest westelijk gelegen parochie van het Gentse diocees en vormde als het ware een driebisdommenpunt. De parochie was via Meulebeke en Oostrozebeke verbonden met het bisdom Gent, de aanpalende parochies Ingelmunster en Izegem behoorden tot het bisdom Doornik en de eveneens aangrenzende parochies Ardoorie en Kachtem tot het bisdom Brugge. Emelgem maakte deel uit van de dekenij Tielt (22 parochies). Met zijn ca. 335 paasplichtigen in 1630 (ca. 560 inwoners) was het qua bevolkingsaantal een middelgrote parochie (13de plaats op 22).

Het Concilie van Trente (1545-1563) hechtte veel belang aan de pastorale visitaties. Voortaan dienden de bisschoppen of hun plaatsvervangers om de twee jaar alle parochies van hun bisdom te inspecteren. De eerste Gentse diocesane synode (1571) verplichtte de dekens elk jaar alle parochies van hun dekenij te visiteren en per parochie een geschreven rapport van hun bevindingen aan de bisschop te bezorgen. A. Triest bereidde zich onder meer aan de hand van die rapporten voor op zijn eigen visitaties. Hij bezocht het afgelegen Emelgem tussen 1624 en 1655 elf keren, even dikwijls als ande-

---

3 M. CLOET (ed.), *Itinerarium visitationum Antonii Triest episcopi Gandavensis (1623-1654). De visitatieverslagen van bisschop Triest* (Symbolae facultatis litterarum et philosophiae Lovaniensis. Series 1, dl. 2 en Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, dl. 45), Leuven, 1976, XXV, 577 p. Het betreft 157 parochies (de Gentse parochies niet meegeteld).

re parochies. Kleinere parochies kregen van hem evenveel aandacht als grotere en hij was er de man niet naar om afstanden of minder goede wegen hierbij een rol te laten spelen. Wel vallen zijn rapporten over kleinere parochies soms wat korter uit dan die over grotere gemeenschappen.

Om de lezer een volledig beeld te geven van Triests verslagen volgt hieronder de integrale vertaling ervan, geïllustreerd met een kopie van het eerste verslag (1624). Zijn handschrift dilateert met verouderen en is in de laatste jaren zeer moeilijk leesbaar.

De tien verslagen zijn gespreid over de jaren 1624-1652 :

9.9.1624	7.5.1627	10.9.1630	23.6.1633	13.9.1637
14.9.1640	31.8.1642	10.5.1644	22.8.1650	22.9.1652

Het *Itinerarium* eindigt op 2 september 1654, hoewel de bisschop in de volgende jaren zijn inspectietochten nog verder zette. Hij bezocht Emelgem voor de elfde en laatste maal op 24 juni 1655.⁴ Van deze visitatie is geen verslag bewaard, wel een paar korte aantekeningen die de bisschop noteerde in zijn persoonlijk klachtenboek.⁵

Tot 1640 visiteerde A. Triest de parochies van zijn bisdom doorgaans om de drie jaar, vandaanaf trachtte hij het om de twee jaar te doen, maar tussen 1644 en 1650 hebben de oorlogsomstandigheden hem dat belet. Dat geldt ook voor Emelgem. De bisschop bezocht meestal een viertal parochies per dag, niet zelden twee in de voor- en twee in de namiddag. Hij bereikte Emelgem vanuit de aanpalende dorpen Meulebeke of Oostrozebeke. De reisroute lag vooraf vast ; de pastoor werd vooraf verwittigd en diende zijn helpers en de vooraanstaanden van het dorp op zijn beurt uit te nodigen. Triest hield er sterk aan ook hen te ontmoeten, vooral met de bedoeling ze persoonlijk te ondervragen over de pastoor en de gang van zaken op de parochie. Hij gaf daarbij blijk van veel kritische zin.⁶

4 GENT, *Bisschoppelijk archief* (BAG), reeks *Acta episcopatus Gandavensis*, reg. VII, fol. 344v.

5 GENT, *Rijksarchief* (RAG), Fonds Bisdom (FB), B 5 : *Registrum defectuum et abusuum decanatus Tiletani* [1624-1656], Emelgem sub dato.

6 M. CLOET, *Het kerkelijk leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVII^{de} eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*, Leuven, 1968, p. 45-52 ; IDEM, *Itinerarium*, p. X-XI.

Op basis van wat hij gezien en gehoord had, en soms meteen als reactie op een dekenaal visitatieverslag, bezorgde Triest instructies aan de dekens betreffende de punten waaraan zij tijdens hun volgende visitatie bijzondere aandacht dienden te besteden. Deze bisschoppelijke instructies waren doorgaans heel concreet en persoonlijk en ze vertolkten de instelling van de bisschop tegenover bepaalde wantoestanden en tekortkomingen.⁷ Ze maakten deel uit van zijn systematische pastorale aanpak. De dekenale verslagen hadden, terloops gezegd, het grote voordeel jaarlijks te zijn en niet zelden uitgebreider en gedetailleerder dan de bisschoppelijke rapporten.

Het *Itinerarium* lag aan de basis van het *Registrum defectuum et abusuum decanatus Tiletani*.⁸ In voorbereiding op zijn eigen visitatie stelde Triest een lijstje op van de tekorten en misbruiken waaraan hij tijdens zijn bezoek bijzondere aandacht wilde besteden. Die lijstjes voor persoonlijk gebruik (een reeks korte, losse en moeilijk leesbare zinnestukjes) opgemaakt per parochie, vormen samen een *Registrum* per dekenij. Triest noteerde vaak in de rand met een of een paar woorden welk gevolg aan zijn opmerkingen werd gegeven. Soms stelde de bisschop het lijstje ook samen steunend op informatie uit het dekenaal visitatieverslag. Verreweg de meeste gegevens uit het register zijn ook terug te vinden in de visitatieverslagen. Voor Triests visitaties na 2 september 1654 is het register doorgaans de enige informatiebron.

Het pastorale optreden van bisschop Triest vertoont beslist een grote cohesie. Geen enkel verslag bleef zonder opvolging.

Vertaling van de Latijnse verslagen

Op dezelfde dag [9 september 1624] werd de kerk [van Emelgem] gevisiteerd en in een ellendige staat aangetroffen. Ze mist elke voorziening, heeft geen tabernakel, geen zilveren vaten en het Sacrament van de H. Eucharistie wordt bewaard in een koperen pyxis [pixis/pyxis = doosje, ciborie, doosvormige ciborie, communiekelkje],

7 RAG, FB, B 2163/1 en B 2163/4 : instructies uit 1630, 1633, 1639, 1650, 1652, 1654, 1655, 1656.

8 RAG, FB, B 5 : *Registrum defectuum et abusuum*. Notities over morele en religieuze wantoestanden.

Emelghem

Videtur die visitata fuisse ecclesiam. vix in munita in misero statu
nullus in ea ornatus, nullum tabernaculum, nulla vasa argentea et
S. eucharistiae sacramentum repositum in vili armario, situm in sacrario in
pixide cuprea. Sed incolae meditantur insignem reparationem, levatis ad
interesse centum libris grossorum, quas paulatim rediment ex ordinariis
proventibus fabricae, qui utcunque boni sunt. Sunt hic circiter 300
communicantes. Presbiterium valde bonum et amoenum, situm iuxta
cimiterium, aqua cinctum. Pastor est totus negligens, simlex,
ignarus et vix sui curam gerens, ex quo caetera colligi possunt.
Inde profectus est versus Meulebeke.

Emelghem. Eodem die, visitata fuit ecclesia eaque inventa in misero statu. Nullus in ea ornatus, nullum tabernaculum, nulla vasa argentea et Sanctae Eucharistiae Sacramentum repositum in vili armario, situm in sacrario, in pixide cuprea. Sed incolae meditantur insignem reparationem, levatis ad interesse centum libris grossorum, quas paulatim rediment ex ordinariis proventibus fabricae, qui utcunque boni sunt. Sunt hic circiter 300 communicantes. Presbiterium valde bonum et amoenum, situm iuxta cimiterium, aqua cinctum. Pastor est totus negligens, simlex, ignarus et vix sui curam gerens, ex quo caetera colligi possunt. Inde profectus est versus Meulebeke.

geplaatst in een gewone kast, die in de sacristie staat. De inwoners overwegen echter een aanzienlijke herstelling, er zijn 100 ponden grooten tegen [een bepaalde] intrest geleend met de bedoeling deze [lening] langzamerhand af te betalen uit de gewone inkomsten van de kerkfabriek, die nogal positief zijn. Er zijn hier ongeveer 300 communicanten [paasplichtigen]. De pastorie, gelegen naast het kerkhof en met water omringd, is zeer goed en fraai. De pastoor is heel zorgeloos, simpel, onwetend en zorgt nauwelijks voor zichzelf. De rest kan daaruit afgeleid worden. De bisschop is vandaar naar Meulebeke vertrokken. [Triest spreekt over zichzelf vrijwel altijd in de derde persoon].

6 mei 1627. De bisschop bezocht de kerk van Emelgem en diende er het vormsel toe aan vele christengelovigen. Hij vond de kerk goed uitgerust, maar nochtans zonder sacristie. De Heilige Maagd wordt hier met de grootste devotie vereerd. De biechtstoel beantwoordt aan de voorschriften, het tabernakel is goed en bevat een zilveren pyxis. De doopvont is in orde maar van nogal geringe waarde. De pastoor heeft hier een zeer goede naam, zorgzaam en ijverig als hij is, wordt hij door zijn parochianen graag gezien. Er zijn hier geen geconsacreerde altaren omdat de kerk pas hersteld is. Alles diende verhuisd te worden naar het achterste deel van de kerk, waarvan het herstel nog niet begonnen is. De goederen van deze kerk en van de voorgaande [Oostrozebeke] worden exact en eerlijk beheerd. Er zijn hier ongeveer 300 paasplichtigen, die allen voldaan hebben, behalve zeven die door de pastoor nochtans niet verdacht worden [van ketterij]. De jeugd is hier goed onderwezen in de zaken die men moet kennen. De pastorie is goed, mooi en gelegen nabij de kerk.

10 september 1630. Het vormsel werd toegediend. Op dezelfde dag, voor het middagmaal, bezocht de bisschop ook deze kerk, waarvan slechts een deel, namelijk de kapel van de H. Maria met het schip van de kerk en het portaal, hersteld is. De altaren zijn [nog] niet gewijd omdat ze verplaatst moeten worden. In de kerk is alles nogal goed versierd en geordend, er is een waardevol tabernakel, een zilveren pyxis en een biechtstoel conform [de richtlijnen]. Alleen is een fraaiere doopvont vereist. Er zijn hier ongeveer 335 paasplichtigen, die allen voldaan hebben uitgenomen twee, van wie een zwerver is en de andere eraan denkt te verhuizen. De pastoor geniet een goede faam, behalve dat hij de goddelijke dienst niet op een vast uur aanvangt, in de zomer nogal zelden catechismuses geeft

en ook geen vespers leest. Er hangt nog geen tabel van vrome stichtingen op, waarvan hij nochtans beweert dat ze opgemaakt is. De koster gedraagt zich eerbaarder dan gewoonlijk. Er is geen schoolmeester. De parochieregisters zijn exact, behalve dat het uur van de geboorte van de dopelingen niet genoteerd wordt en dat in de status animarum de gegevens niet met [speciale] lettertekens onderscheiden worden zoals in de instructies voorzien is. Er werd hier een broederschap van [O.-L.-Vrouw van] de Rozenkrans opgericht. Het kerkhof is goed afgesloten. De pastorie is aanmerkelijk, in goede staat, gelegen dichtbij de stroom de Mandel, naast het al genoemde kerkhof. Na deze visitatie vertrok de bisschop naar Rumbek, waar hij die hele dag bleef en overnachtte.

Op dezelfde dag [23 juni 1633], na de middag, visiteerde de bisschop ook deze kerk en diende er het vormsel toe. Hij overnachtte bij de heer van Heurne in Ingelmunster. De kerk heeft nood aan een ingrijpende herstelling en aan uitrusting. De H. Mariakapel is behoorlijk hersteld, maar de vensters ontbreken nog. De goddelijke diensten worden voldoende waardig opgedragen, behalve de vespers en de catechismus, waarnaar de pastoor weinig omziet tenzij misschien in de winter. Er is een tabel van de vrome stichtingen. De voet van de ciborie en van de kelk is verguld. De doopvont is onbehoorlijk. De klok bevindt zich nog steeds op het kerkhof. Voor het overige is de kerk in goede staat. De pastoor is een goed en vroom man. De hele gemeenschap, die bestaat uit 300 paasplichtigen, heeft een goede naam behalve drie. Een van hen, Georgius Vander Straeten, bezoekt zelden de kerk, hij excuseert zich wegens zijn ouderdom die hem evenwel niet belet zich naar de dorpskom te begeven. Antonius Maris excuseert zich wegens zijn blindheid. Judocus Van Wedaeghe is een zwerver en leidt een losbandig leven. De rekeningen zijn exact maar de vervaldagen en de hypotheken worden niet genoteerd. Er is een [vast] tarief [voor de kerkelijke diensten]. De pastorie is degelijk, fraai en door water omgeven. De parochieregisters zijn correct, maar het uur van de geboorte van de dopelingen wordt niet genoteerd. Hetzelfde zou gelden voor de status animarum als tenminste de kentekens conform de richtlijnen zouden genoteerd worden, zoals ook voor het register van de goederen verbonden aan de pastorie, als de bomen zouden geteld worden. Er is geen register van de priesters die hierheen komen. Voor het overige is alles goed geregeld.

13 september 1637. Het vormsel werd toegediend en er werd proviand verstrekt. Diezelfde dag werden in deze kerk twee altaren gewijd, een ter ere van de H. Maagd Maria die hier met de grootste devotie wordt vereerd, en een ter ere van [Sint] Petrus. Op het derde [altaar] wordt gecelebreerd op een draagbaar altaar. De kerk en het koor zijn dankzij grote uitgaven hersteld, maar nog niet de toren. Het kerkinterieur is vrij goed opgetooid. Alleen de preekstoel is niet van dezelfde kwaliteit en er ontbreekt een doopkapel en een mooier tabernakel. Het kerkportaal heeft nood aan een enig herstelwerk. De rekeningen zouden voldoende correct zijn als de betaaltermijnen zouden toegevoegd worden en de afrekeningen op de juiste plaats zouden staan. Voor het herstel van de kerk wordt een afzonderlijke rekening bijgehouden door de pastoor, die de leiding van de werken op zich nam. Hij moet nog meer dan 1000 florijnen uitkeren aan de werklieden, maar er zijn inkomsten om dat achtereenvolgens te doen. Er zijn hier meerdere misstichtingen die door het ontbreken van een kapelaan niet nagekomen worden en de bedevaarders vragen nu nog andere missen. De pastoor is vroom, zorgzaam en bescheiden, hij geeft catechismusles en zegt de vespers. Er zijn ongeveer 312 paasplichtigen die allen voldaan hebben behalve twee of drie die de pastoor evenwel niet verdenkt [van ketterij]. De eerloze publieke vrouw, genoemd Belle Marie, frequenteert de parochie en er is onvoldoende aandacht voor hen die hier komen wonen zonder de nodige getuigschriften. De pastorie ligt in een aangename omgeving en ze is in goede staat.

Op dezelfde dag [14 september 1640], na het middagmaal, visiteerde hij [de bisschop] deze kerk en trof haar goed uitgerust aan. Op de altaartafel die met grote kosten van dag tot dag wordt hersteld en versierd, staat een groot en aanzienlijk tabernakel. De klok bevindt zich nog steeds op het kerkhof dat goed afgesloten is. De sacristie is vochtig. De preekstoel is al te onverzorgd. De pastoor preekt slechts om de veertien dagen, hij geeft slechts catechismusles van de advent tot Pasen en zingt de vespers slechts op de plechtigere feestdagen. Hij heeft, samen met de hele gemeenschap die 350 paasplichtigen telt, een goede naam. Allen voldeden aan hun paasplicht, behalve Nicolaas De Vos, die de pastoor echter niet [van ketterij] verdacht vindt. De eerloze publieke vrouw, Belle Marie, woont hier nog steeds. De rekeningen zijn in orde, echter niet de parochieregisters die de dag en het uur van de geboorte van de dopelingen niet aangeven. Over het persoonlijke leven van de pastoor kon hij [de

bisschop] zich niet informeren omdat geen enkele parochiaan opdaagde. De pastorie is in goede staat. Vandaar naar Meulebeke vertrokken.

31 augustus 1642. Het vormsel werd toegediend. Deze kerk is nogal goed uitgerust en binnenin is alles goed in orde. De sacristie is al te vochtig en er is geen archief, zodat alle bescheiden door de pastoor bewaard worden. De pastoor is oplettend, vroom en bescheiden, nochtans is hij weinig geporteerd om de vespers te bidden en de christelijke lering te promoten. Er zijn hier ongeveer 350 paasplichtigen waarover alle goeds wordt vermeld. De inwoners denken na over de oprichting van een nieuwe toren. De rekeningen zijn nogal in orde en ook de parochieregisters. De pastorie heeft nood aan enig herstel.

[10 mei 1644] Het vormsel werd toegediend en er werd proviand gegeven. Dezelfde dag, voor de middag, werd ook deze kerk bezocht. De toren wordt tegen een hoge kostprijs opgebouwd en er worden nieuwe klokken gegoten. De sacristie is niet net genoeg. Men zegt dat alleen in de winter catechismusles gegeven wordt en dat de vespers niet steeds gezongen worden. Er zijn hier verscheidene stichtingen voor missen, waarvan de kerkfabriek de inkomsten opstrijkt maar die niet nagekomen worden. Er is ook een wekelijks te zingen mis ten laste van de kerkfabriek, die niet opgedragen wordt. Deze is nochtans rijk en ze heeft een goed tiende. De 340 paasplichtigen hebben allen voldaan behalve vier die de pastoor nochtans niet beschouwt als verdachten maar als nalatigen. Inwijkelingen worden niet ondervraagd en ze leggen geen testimonium voor. Petrus Van Dale uit Brugge, verdacht van pseudo-exorcisme, kwam hier wonen. Er is geen vastgestelde dag om de rekeningen te horen. In de parochieregisters wordt geen gewag gemaakt van het uur van de geboorte van de dopelingen en ook niet van de overledenen.

[22 augustus 1650] Het vormsel werd toegediend. Op dezelfde dag, voor de middag, vond ik deze kerk in goede staat, goed uitgerust en van een [nieuw] opgerichte toren voorzien. De actuele pastoor heeft een goede naam, behalve dat hij in de oogsttijd niet catechiseert en erg dikwijls het sermoen achterwege laat. Hij beheerst zijn huishouden, zijn huis en tuin zijn onderhouden. Hij komt alle stichtingen van missen na, drie per week. De registers zijn conform de richtlijnen. Er zijn 300 paasplichtigen en er zijn geen uitgesproken klachten want de eertijds infame vrouw,

genaamd Belle Marie, houdt zich nu gedeisd. De inwijkelingen worden niet verplicht een testimonium voor te leggen. Petrus Vandaele [bemerkt wisselende schrijfwijze], eertijds pseudo-exorcist, komt soms nog eens naar hier, maar hij schijnt niet langer te exorciseren. De pastoor lijkt zich soberder en gematigder te gedragen sinds zijn moeder bij hem inwoont. De kerkfabriek heeft in haar afrekening van 1649 een bonus van 411 ponden parisis, maar de inkomsten van het Onze-Lieve-Vrouwealtaar worden verrekend zonder onderscheid en zonder [toevoeging van] een afzonderlijke titel. De armendis heeft een overschot van 3 ponden 1 schell. parisis.

[22 september 1652] Het vormsel werd toegediend en er werd proviand verstrekt. Dezelfde dag bezocht ik ook deze kerk en ik begreep dat de cultus ter ere van Onze-Lieve-Vrouw er met de dag toeneemt, dat de toren opgebouwd is en de inkomsten van het genoemde Onze-Lieve-Vrouwealtaar niet meer vermengd worden met die van de kerkfabriek. Er is hier geen magistraat [lokaal bestuur] noch een eigen baljuw, want deze is gemeenschappelijk met de magistraat van Izegem. Er is geen lijst van de te celebreren missen. Tot nog toe betaalde de parochie [burgerlijk bestuur] de [catechismus] - prijzen niet. Men vertelt dat de chirurgijn zich niet geheel onthoudt van exorciseren, maar men zegt [ook] dat een andere exorcist uit Ardoois, genaamd Petrus Vandaele, hierheen komt. De pastoor leeft in goede verstandhouding met het volk. De oude publieke vrouw, Belle Marie, gedraagt zich deftig. Al de rest is in dezelfde staat als boven. De kerkfabriek heeft een overschot van 411 [ponden] 3 [schell.] parisis, maar bemerk dat de rekening van de inkomsten van het Onze-Lieve-Vrouwealtaar niet door een [afzonderlijke] titel afgescheiden is. De armendis heeft een overschot van 3 [ponden] 6 [schell.] parisis.

Kerk, pastoors en parochianen

In Triests verslagen kunnen, met wat goede wil, drie hoofdthema's onderscheiden worden : de kerk en haar uitrusting ; de pastoor, zijn ambtsvervulling en levenswijze en tenslotte de gelovige gemeenschap (vooral het vervullen van de paasplicht). Ook de medewerkers van de pastoor, bv. de koster en de onderwijzer, en de stand van kerk- en disrekeningen komen soms ter sprake. Binnen de nog beschikbare ruimte worden hieronder enkele themata voor het voetlicht gebracht. We steunen hiervoor vooral op de bisschoppelijke verslagen, maar ter verheldering van een of ander doen we ook soms een beroep op andere bronnen, wat uit de voetnoten zal blijken.

De kerk en haar interieur

Dit aspect behandelen we hier zeer bondig omdat het in bijdragen over het kerkelijk verleden van Emelgem bijna alle aandacht kreeg. A. Maertens en Ph. Despriët schreven een grondige studie van de Emelgemse Sint-Pieterskerk.⁹ De grote lijnen zien eruit als volgt. De kerk van Emelgem werd in 1566 (Beeldenstorm) en volgende jaren – zoals zovele andere – geplunderd en in brand gestoken. In 1610 en 1611 bv. lag de uitgebrande kerk er nog verwoest en verlaten bij, met het definitieve herstel kon pas in 1615 een aanvang gemaakt worden. Toen A. Triest op 9 september 1624 voor het eerst Emelgem visitteerde, vond hij de kerk en haar uitrusting heel gebrekkig. Hij vernam echter dat de parochianen zeer begaan waren met het herstel van hun kerk. Bij zijn volgende bezoeken stelde hij steeds opnieuw vast dat er vooruitgang werd geboekt maar dat er nog veel te doen was. Toen de bisschop op 13 september 1637 Emelgem voor de vijfde keer bezocht, vond hij de kerk weer helemaal geschikt voor de eredienst en kon hij eindelijk tot zijn grote tevredenheid twee altaren herwijden. De klokkentoren was evenwel nog niet hersteld en de klokken bleven op het kerkhof staan. Pas vanaf 1640 kon pastoor Obrecht – daartoe

---

9 A. MAERTENS en PH. DESPRIËT, *De Sint-Pieterskerk in Emelgem. Geschiedenis - opgravingen - kunstbezit.* (Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen, VI), Kortrijk, 1983, p. 18-19 ; 26-34.

aangemaand door bisschop Triest – zich volop inzetten voor de restauratie van de toren. Op 25 juni 1644 kregen de pastoor en de kerkmeesters de toelating van het bisdom om daartoe een hypotheeklening op de kerkgoederen aan te gaan.¹⁰ Nog hetzelfde jaar werd de toren in gebruik genomen, bijna tachtig jaar na de beeldenstorm! Dat was ongetwijfeld een hoogdag voor de lokale gemeenschap en in het bijzonder voor pastoor Obrecht. Hij had zich vooral voor de toren persoonlijk zeer sterk moeten inzetten: hij kocht zelf de nodige bomen en de stenen, en ontbood ervaren metsers, zelfs uit Gent, om hun advies te vragen.¹¹ Pastoor Obrecht besteedde ongetwijfeld heel veel tijd aan de heropbouw van zijn kerk en de daarbijhorende financiële en administratieve zaken. Hij werd dan ook geprezen als de “grote Emelgemse pastoor en kerkherbouwer”.¹² De duur van de heropbouw van de kerk en de toren had alles te maken met de hoge kosten en het geldgebrek. Emelgem vormde beslist geen uitzondering: ook op andere parochies werd dikwijls gedurende tientallen jaren gewerkt aan het herstel van de kerk en haar interieur.

De pastoors

De pastorie van Emelgem lag naast het kerkhof en was met een wal omgeven. Bisschop Triest kwalificeerde haar al in 1624 als in goede staat en aantrekkelijk. Deze mooie constructie stond dus geheel in tegenstelling met de deficiënte staat van het kerkgebouw. Ook latere verslagen onderstrepen de gunstige ligging en de aantrekkelijkheid van het pastoorshuis. In deze mooie pastorie verbleef in 1624 een minderwaardige pastoor. Triest schreef over hem: “Hij is heel zorgeloos, simpel, onwetend en hij zorgt nauwelijks voor zichzelf. De rest kan daaruit afgeleid worden”. Het valt op dat de bisschop niettegenstaande dit genadeloze verdict, geen maatregelen in het vooruitzicht stelt. Gaat het misschien om een oude man die uitgeblust is en van

---

10 BAG, *Acta episcopatus Gandavensis*, reg. IV, fol. 309r.

11 R. HERMAN, *Bronnenverzameling tot de geschiedenis van de Sint-Pieterskerk te Izegem*, Izegem, 1971, p. 22-23 (het *Itinerarium*, toen nog niet gepubliceerd, werd niet gebruikt); J.-M. LERMYTE, *De Emelgemse Sint-Pieterskerk*, Izegem, 1992, p. 25-26.

12 R. HERMAN, *Bronnenverzameling*, p. 24.

wie geen beterschap kan verwacht worden, zo vroegen we ons af. In tegenstelling met de dekenale verslagen vermeldt het *Itinerarium* nooit de namen van de pastoors. Het blijkt te gaan om een zekere Guilelmus Egels, die in 1608 benoemd werd en overleed in 1625.¹³ De dekenale verslagen uit die periode zijn, eufemistisch uitgedrukt, weinig lovend over hem. Op 5 januari 1625 verzocht deken De Mol bisschop Triest na te gaan hoe de pastoor er kon toe gebracht worden om zijn parochie te verlaten.¹⁴ De Mol zal het wellicht onverwachte overlijden van Egels enige tijd later misschien niet betreurd hebben.

Zijn opvolger, Everardus Obrecht, werd door de bisschop benoemd op 3 april daaropvolgend, op voordracht van de abt van de Sint-Maartensabdij te Doornik die er het patroonschap uitoefende.¹⁵ Obrecht was afkomstig van Goetsenhoven (bij Tienen) en priester van het aartsbisdom Mechelen. Het is ons niet bekend waarom deze “Mechelse” priester de zielzorg wilde uitoefenen in het verre Emelgem. Het priestertekort lijkt in die jaren groter geweest te zijn in de bisdommen Brugge en Gent dan in Mechelen, maar we weten niet of dit zijn motivatie was.¹⁶ Hij bleef in dienst tot aan zijn onverwachte dood op 23 mei 1648.¹⁷

In 1627 drukt de visiterende bisschop zijn voldoening uit over de nieuwe pastoor die een goede faam geniet. Ook in 1630 en volgende jaren is de bisschop doorgaans tevreden over hem, hoewel hij meest-

---

13 M. CLOET, *Het kerkelijk leven*, p. 582 (Bijlage XVI : Tabellen van de pastoors, Emelgem).

14 BAG, *Acta episcopatus*, reg. III, fol. 82v. “... qua via induci poterit pastor ut curam animarum deserat”.

15 RAG, *Inventaris van het archief van Sint-Baafs en bisdom te Gent tot eind 1801*, dl. VI : *Kerkelijk beleid van het bisdom* door M. GYSSELING (†), geredigeerd door M. CARNIER, Brussel, 2004, p. 240, voordracht van Obrecht tot pastoor ter opvolging van G. Egels. Zie ook RAG, FB, O4165A, akte van voordracht.

16 Over de priesterrekrutering, zie ST. VANDEN BROECKE, “Seculiere geestelijken in het 17de-eeuwse bisdom Gent : een prosopografie”, in : *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 3 (1994), p. 193-208.

17 “Hij werd in Izegem dodelijk getroffen door een verdwaalde kogel van een bossenier”, aldus J.M. LERMYTE, *De Emelgemse Sint-Pieterskerk*, p. 26. “Bossenier” betekent “carabinier”, aldus L.L. DE BO, *Westvlaamsch idioticon*, Gent, 1892, p. 150. Zie ook KORTRIJK, *Rijksarchief, Kerkarchief Emelgem*, nr. 1, Handboek van pastoor Obrecht, reg. 1, fol. 3r. De twee zgn. handboeken van Obrecht bevatten vrijwel alleen aantekeningen over het beheer van de goederen van kerk, dis, pastoor en koster, en van betalingen.

al toch ook enkele kleinere tekortkomingen aanstipt. Deze betreffen meestal een zekere onvolledigheid in de administratieve notities (zoals verder nog zal blijken) en, wat zwaarder weegt, enige laksheid (of gaat het eerder om een zeker pragmatisme ?) in het geven van catechismusonderricht. In 1637 noemt de bisschop hem 'een vroom, zorgzaam en bescheiden man' zonder verder iets negatiefs te vermelden. Drie jaar later is de kerkleider wat minder positief. "De pastoor preekt slechts om de veertien dagen, geeft slechts catechismusles aan de kinderen van de advent tot Pasen en zingt de vespers alleen op de plechtigere feestdagen". De notitie laat blijken dat de bisschop op deze terreinen duidelijk wat meer verwacht. Kenschetsend is ook de zin "Over het persoonlijke leven de pastoor kon hij (de bisschop) zich niet informeren omdat geen enkele parochiaan opdaagde". Triest wilde steeds het oordeel van de leken kennen over de ambtsvervulling en het persoonlijk gedrag van hun pastoor. Ook in de volgende verslagen beoordeelt de bisschop pastoor Obrecht met een enerzijds en een anderzijds. Globaal blijft zijn beoordeling positief want de pastoor is oplettend en vroom en geniet een goede reputatie. Toch kon hij zich volgens Triest wat meer inspannen om de vespers te zingen en ook buiten de wintertijd catechismusles te geven. Obrecht treedt naar voren als een pastoor die geen overdreven eisen wilde stellen, wat de telkens bevestigde goede verstandhouding met zijn parochianen wellicht helpt verklaren. Ongetwijfeld genoot hij als kerkherbouwer veel waardering.

Ludovicus Wackens (Wackins) werd op 12 augustus 1648 benoemd tot zijn opvolger, na deelname aan een *conkursus* (een vergelijkend examen voor kandidaat-pastors).¹⁸ Ook hij schoot goed op met zijn parochianen (1650, 1652). Het valt op dat Triest te Emelgem (en elders) steeds opnieuw wilde weten of de pastoor een goede faam genoot en in goede verstandhouding leefde met zijn parochianen. Blijkbaar besepte de bisschop maar al te goed dat dit voorwaarden waren voor een vruchtbaar apostolaat. Toch was de bisschop zelf minder tevreden over hem omdat hij niet catechiseerde in de oogsttijd en ook de predikatie dikwijls achterwege liet (1650). Het

---

18 BAG, *Acta episcopatus*, reg. VII, fol. 88v. De *conkursus* aangekondigd op 31 mei 1648, vond plaats op 20 juni. Zie ook RAG, FB, O4242K, akte van voordracht door de abt van de Sint-Maartensabdij te Doornik.

verslag van 1652 herhaalt deze klachten niet. Bij zijn bezoek aan Emelgem op 24 juni 1655 vernam de zeer oude, maar nog zeer actieve bisschop dat de pastoor te veel dronk, streng was tegenover de armen en het ziekenbezoek verwaarloosde. Deken De Mol kreeg de opdracht hem daarover ernstig te vermanen.¹⁹ Deze tekortkomingen staan in schrille tegenstelling tot Wackens' inspanningen op andere terreinen, zoals de Mariadevotie. Hij overleed als pastoor van Emelgem op 28 september 1662.

De parochianen

Het aantal paasplichtigen (*communicantes*) steeg van ca. 300 in 1624 tot ca. 350 in 1640-1644 ; in 1650 was het gedaald tot ca. 300. In die jaren leidden oorlogen en besmettelijke ziekten in de hele regio tot een aanzienlijk bevolkingsverlies. Paasplichtigen vormden in landelijke parochies toen ca. 60 % van het totale bevolkingsaantal.²⁰ De gemeenschap was best overzichtelijk, een pastoor met een paar jaren dienst kon alle paasplichtigen kennen. In 1627 vertelde pastoor Obrecht aan bisschop Triest dat 7 parochianen hun paasplicht verwaarloosd hadden. Toen deze hem vroeg of ze soms niet van ketterij verdacht werden, antwoordde hij : toch niet. De vraag van de bisschop is zeer typerend : steeds opnieuw denkt hij onmiddellijk aan ketterse gezindheid, omdat hij deze het gevaarlijkst acht (in dat geval moet er vooral omwille van het 'besmettingsgevaar' onmiddellijk opgetreden worden).

In 1630 wordt de visiterende bisschop opnieuw opvallend nauwkeurig ingelicht over de Emelgemnaren. Er zijn ca. 335 communi-

---

19 RAG, FB, B 5, *Registrum defectuum*, Emelgem : "Ex visitatione mea 24 junii 1655" : "Pastor audit addictus poculis, severus in pauperes, negligens in visitandis aegris". In de bisschoppelijke instructie van 1655 gericht aan deken De Mol luidt het aldus : "Monendus pastor ut abstineat a potu nimio, mitius agat cum pauperibus, diligentius visitet aegrotos ut illos assistat in infirmitatibus" (RAG, FB, B 2163/1). Wellicht heeft Triest ook nog na 1654 verslagen van zijn visitaties opgemaakt, maar deze niet meer opgenomen in zijn *Itinerarium*. Zie ook B 2163/4, bisschoppelijke instructies. In hetzelfde *Registrum* noteerde Triest "Ex visitatione 1656" (hij bedoelde het dekenale visitatieverslag) : "Pastor rarius visitat aegrotos".

20 M. CLOET, *Het kerkelijk leven*, p. 557.

canten die allen voldeden met uitzondering van een zwerver en iemand die eraan denkt te verhuizen. Nog eens drie jaar later hebben alle inwoners een goede naam behalve drie. Het gaat hier, zoals gewoonlijk, om mannen. Obrecht noemt ze met naam en toenaam en zegt van elk van hen waarom hij de paasplicht niet nakwam. In 1637 zijn er ca. 312 paasplichtigen (het blijkt dat de pastoor ze individueel geteld heeft maar toch niet uitsluit dat er een of ander aan zijn aandacht ontsnapt is) ; allen voldeden behalve twee of drie. En zo verloopt het ook de volgende jaren, op een paar uitzonderingen na – die de pastoor opvallend precies weergeeft – gaan allen jaarlijks rond Pasen te biecht en te communie.

Een apart geval was Belle Marie. Michael Zachmoorter, deken van Deinze, schreef al in 1635 dat twee mannen uit Sint-Maria-Lerne naar Emelgem trokken om er een waarzegster, genaamd Belle Marie, te consulteren. De vrouw die getrouwd was met een zekere David, een herbergier, wist te vertellen welke heiligen tegen welke ziekten dienden aangeroepen te worden.²¹ Volgens Jan De Mol, deken van Tielt, gaf ze (1637) verscheidene verklaringen voor ziektes en overtuigde ze de eenvoudige landlieden dat ze met vergif geïnfecteerd waren. De Mol was van mening dat ze moest aangehouden worden of minstens opgeroepen om voor het gerecht te verschijnen, maar hij voegde eraan toe dat haar aanhouding eigenlijk wel gevaarlijk zou zijn omdat haar huis een verzamelplaats was van ongure personen en omdat ze enkele zonen had die soldaat waren en dikwijls aldaar verbleven.²² In 1637 kwam ze ook regelmatig te Meulebeke en werd ze te Emelgem door verscheidene personen, zelfs uit de verre omgeving geconsulteerd. Drie jaar later woonde ze er nog en was de bisschop van mening dat de pastoor haar niet genoeg in de gaten hield. A. Triest noemde haar in 1637 en ook later *infamis meretrix*, een eerloze publieke vrouw. Zelfs in 1650 en 1652 was de bisschop haar nog niet vergeten : hij schreef dat zij nu een teruggetrokken leven leidde. Als oud vrouwtje gedroeg ze zich deftig.²³

---

21 RAG, FB, B 79, dekenaal verslag.

22 RAG, FB, B 2155, dekenaal verslag.

23 Zie benevens het *Itinerarium* ook RAG, FB, B 2163/1, bisschoppelijke instructie voor de dekenale visitatie ; B 5, *Registrum defectuum*, Emelgem, 1637 en 1640.

Mensen die zich volgens kerkelijke of algemeen menselijke normen niet behoorlijk gedragen, krijgen in de bisschoppelijke (en ook in de dekenale) visitatieverslagen veel meer aandacht dan diegenen die dat wel doen. De visitatoren noteren immers vooral wat moet aangepakt worden. Toch worden ook positieve ontwikkelingen aangestipt. Voor Emelgem denken we bv. aan de opbloeiende Mariadevotie. Reeds in 1627 vermeldt de bisschop dat de Maagd Maria er met de grootste devotie wordt vereerd. Het is dan ook niet verwonderlijk dat drie jaar later de kapel aan haar toegewijd, tot de vroegst herstelde delen van de kerk behoorde.²⁴ De oprichting van een broederschap van O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans wordt eveneens in 1630 door Triest vermeld. Wellicht gebeurde dit, zoals later in andere parochies, vooral op initiatief van de pastoor en enkele vrome parochianen. De oprichting van dit broederschap valt opvallend vroeg in vergelijking met andere parochies. In 1625 beweerde Obrecht dat er geen broederschap bestond, maar dat er vroeger wel een geweest was ter ere van O.-L.-Vrouw. Die confrérie bezat een stuk grond en had een jaarlijks inkomen van 3 lb. gr.²⁵ De pastoor kon dus aansluiten bij een oude traditie die een jaarlijks hoogtepunt beleefde met de plechtige proces-sie ter ere van O.-L.-Vrouw-ter-ruste op 15 augustus. De Moeder Gods werd er vooral aangeropen tegen het 'overschreien' van baby's.²⁶ Bisschop Triest herhaalde in 1637 dat de Maagd Maria er met de grootste devotie werd vereerd en, in 1652, dat die devotie er met de dag nog toenam. Een jaar later verzocht pastoor Wackens de bisschop om op O.-L.-Vrouw-ten-Hemelopneming en tijdens de noveen van dit feest een beroep te mogen doen op priesters uit de bisdommen Gent en Brugge om met hem de biecht te horen van de vele bedevaarders.²⁷ Deze en andere gegevens wijzen op een grote volks-

---

24 Zie ook A. MAERTENS en PH. DESPRIET, "De Sint-Pieterskerk", p. 28.

25 RAG, FB, B 2154, status ecclesiae, Tit. III, 13-14 (gedrukt formulier van 1623, ingevuld in 1625).

26 R. HERMAN, "De kerk van Emelgem", in : *Ten Mandere*, 5 (1965), p. 36. Nog in de 17de eeuw beschikte Emelgem zoals elke bedevaartplaats die zich respecteerde over een eigen bedevaartvaantje, aldus D. DECLERCQ, "Emelgem-omgeving", in : *Ten Mandere*, 7 (1967), p. 10.

27 BAG, *Acta episcopatus*, reg. VI, fol. 206v. Het werd hem op 1 augustus 1653 toegestaan op voorwaarde dat de priesters de machtiging hadden om biecht te horen in het bisdom Gent. Op 16 januari 1654 verkreeg pastoor Wackens de toelating om zich voor het horen van de biecht van de bedevaarders tijdens die dagen te

toeloop. De godsvrucht werd ook gestimuleerd door het verlenen van aflaten, een volle aflate voor wie jaarlijks op O.-L.-Vrouw-Hemelvaart de kerk bezoekt en 100 dagen aflate voor wie de wekelijkse litanie van O.-L.-Vrouw bijwoont.²⁸ Emelgem heeft eeuwenlang gefunctioneerd als de mariale bedevaartplaats van de Mandelstreek.²⁹ Plaatsgebrek belet ons hier in te gaan op andere belangrijke facetten van de pastorale strategie, zoals de *status animarum*, het *testimonium vitae*, het onderwijs.³⁰

Besluit

Onder de meeste opzichten is de geschiedenis van de kerk en het kerkelijk leven te Emelgem vrij exemplarisch voor die periode. We geven enkele voorbeelden. Het kerkgebouw was grotendeels verwoest, de heropbouw startte tijdens de jaren van het Bestand (1609-1621) maar sleepte bij gebrek aan centen een paar tientallen jaren aan. Het gedrag en de inzet van de pastoor lieten in het eerste kwart van de 17de eeuw veel te wensen over, maar hij werd opgevolgd door een veel dynamischer priester die algemene waardering genoot. Op een paar marginalen na die met naam vermeld worden, vervulde iedereen zijn paasplicht. Het optreden van een waarzegster en een pseudo-

---

laten helpen door de pastoors van Ingelmunster en Kachtem, zie Ibidem, fol. 233v. We maakten gebruik van de *Indices op de Acta episcopatus Gandavensis*, deel 2, door M. THERRY, Brussel, 2002 (Archiefbestanden in niet-rijksarchieven, nr. 19).

28 BAG, *Acta episcopatus*, reg. VII, fol. 344v, 22 mei 1652.

29 R. HERMAN, "De kerk". Over het godsdienstig leven in het aangrenzende bisdom Brugge, zie M. THERRY, *De dekenij Roeselare (1609-1659)*. (Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis, dl. 67), Leuven, 1983 en IDEM, *De religieuze beleving bij de leken in het 17de-eeuwse bisdom Brugge (1609-1700)*. (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, dl. 128), Brussel, 1988.

30 Toelichting hierbij kan men o.m. aantreffen in : M. CLOET, "Richtlijnen voor de status animarum, voornamelijk in het bisdom Gent onder het episcopaat van Antoon Triest (1623-1657)", in : H. SOLY en R. VERMEIR (ed.), *Beleid en structuur in de oude Nederlanden. Liber amicorum prof. dr. M. Baelde*, Gent, 1993, p. 39-47 en IDEM, "De personalisering van de zielzorg na Trente. Ambities en realisaties in de Mechelse kerkprovincie", in : *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden*, 9 (2000), p. 3-27.

exorcist was niet zo ongewoon.³¹ Een en ander is echter wel specifiek. Het lijkt geen twijfel dat de uitzonderlijke verering van O.-L.-Vrouw grote invloed heeft gehad op het godsdienstig leven te Emelgem. Op deze middelgrote parochie, gezegend met een toegewijde en graag geziene pastoor Obrecht, kwam het kerkelijk leven tijdens het episcopaat van bisschop Triest al spoedig tot grote bloei, wellicht heel wat vroeger dan in omliggende parochies. In de dekenij Tielt vielen Emelgem en Sint-Baafs-Vijve enigszins op door de godsvrucht van hun bevolking.³² Dat Obrecht opgevolgd werd door een wat minder goede pastoor, is een beetje ongewoon. Ten slotte waren er maar weinig parochies waar in de eerste helft van de 17de eeuw niet gedurende een zekere tijd een “ketter of ketttersgezinde” verbleef.

A. Triest manifesteert zich herhaaldelijk als een scherpzinnige observator, een ware toezichter zoals het Griekse woord *episkopos* (Lat. *episcopus*) letterlijk betekent. De zeer energieke, strenge en veel-eisende bisschop had zeker een aandeel in de vlugge heropbloei van het kerkelijk leven te Emelgem. Zijn pastorale strategie was doordacht en efficiënt. Hij kon jarenlang op hetzelfde punt blijven insisteren in de overtuiging dat wie volhoudt, zijn doel zal bereiken. ‘*Gutta cavet lapidem*’ (de steen wordt door de regendrop uitgehold) is een hem typerende uitspraak. Triest was overigens een bisschop die zich niet alleen als zielenherder heeft onderscheiden, maar ook als kunstminnende mecenas, als liefhebber van bloemen en tuinen en als oprichter (1641) van een unieke gratisbank, waar armen zonder rente konden lenen. Ook in de 18de eeuw werd nog vaak naar hem verwezen. Hij was ongetwijfeld verweg de invloedrijkste bisschop van het Gentse diocees vóór de Franse Revolutie.

---

31 N. ROELANTS, *Geestelijken tussen religie en magie. Een onderzoek naar de houding van de katholieke clerus ten aanzien van hekserij in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1550 en 1650*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 2004.

32 M. CLOET, *Het kerkelijk leven*, p. 357.